

ko, I. F. Arshava // Materials of the 1st World Congress of Psychophysiology. – St Petersburg, Russia. – P. 276–277.

27. **Nosenko E. L.** Implicit assessment of proneness to emotional stress through foreign language anxiety / E. L. Nosenko, I. F. Arshava, D. V. Nosenko // Abstracts of the XXIX International congress of Psychology, International journal of psychology. – 2008. – №43(3/4). – P. 646.

28. **Nosenko E. L.** Memory and Emotional State / E. L. Nosenko, S. N. Egorova. – Dnipropetrovsk : University Publisher, 1996. – 145 p. (published in Russian).

29. **Nosenko E. L.** Theoretical Foundations of a Computer-simulated assessments of Human Emotional Stability / E. L. Nosenko, I. F. Arshava. – Dnipropetrovsk: University Publisher, 2006. (published in Russian).

30. **Schmukle S. C.** Does the Implicit Association Test for assessing anxiety measure trait and state variance? / S. C. Schmukle, B. Egloff // European Journal of Personality. – 2004. – №18. – P. 483–494.

31. **Schnabel K.** Employing automatic approach and avoidance tendencies for the assessment of Implicit Personality Self-concept. The Implicit Association procedure / K. Schnabel, R. Banse, J. B. Asendorpf // Experimental Psychology. – 2006. – № 53 (1). – P. 69–76.

32. **Tatenko V. A.** Psychology in the Subject's Dimensions / V. A. Tatenko. – Kyiv : Prosvita, 1996. – 406 p. (published in Russian).

Надійшла до редколегії 01.03.2013.

УДК 159.942

О. І. Афоніна

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕМОЦІЙНА ЗРІЛІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ

Розглянуто теоретичні основи вивчення емоційної зрілості особистості, наведено її характерні ознаки. Розглянуто й проаналізовано деякі методики психологічної діагностики, які вимірюють емоційну зрілість у різноманітних контекстах: як самостійний конструкт; як компонент у складі певних параметрів особливостей особистості (в якості окремої шкали); як характерну ознаку в описі досліджуваних показників.

Ключові слова: емоційна зрілість особистості, шкала емоційної зрілості.

Рассмотрены теоретические основы изучения эмоциональной зрелости личности, приведены ее характерные признаки. Рассмотрены и проанализированы некоторые методики психологической диагностики, которые измеряют эмоциональную зрелость в различных контекстах: как самостоятельный конструкт; как компонент в составе определенных параметров особенностей личности (в качестве отдельной шкалы); как один из характерных признаков в интерпретации отдельных факторов (шкал).

Ключевые слова: эмоциональная зрелость личности, шкала эмоциональной зрелости.

Постановка проблеми. Емоційна зрілість дорослої людини є необхідною умовою для здійснення ефективної професійної діяльності, для побудови гармонійних міжособистісних відносин, для підтримки психоемоційного та сома-

тичного здоров'я. Таке твердження не викликає сумніву, але породжує питання про суть феномена емоційної зрілості, його зміст, критерії, ознаки. За словами О. Я. Чебикіна, дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців свідчать про недостатню вивченість структури емоційної зрілості з таких причин: розмитість тлумачень самого поняття «емоційна зрілість», широке коло ознак, які характеризують феномен, відсутність чітких концептуальних уявлень, що розкривають механізми і зміст цього явища [12, с. 73].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема емоційної зрілості різною мірою розглядалася у вітчизняній і зарубіжній психології, психотерапії (О. С. Алборова, І. О. Кирилов, І. Г. Павлова, О. Я. Чебикін, О. А. Чудіна, D. Abrahamsen, K. E. FitzMaurice, A. Maurer, J. Murray та ін.)

У більшості робіт уживання терміна «емоційна зрілість» супроводжується описом характерних ознак емоційно зрілої людини, але відсутні визначення, структура цього феномена (Є. Лазуренко, О. С. Штепа, G. Allport, K. E. FitzMaurice, E. Landau, W. C. Menninger, E. Morler та ін.), в інших роботах вказуються одиничні, характерні для емоційної зрілості, здатності або складові й лише в окремих працях конкретизується поняття, представлена структура і / або сутність «емоційної зрілості» (О. С. Алборова, І. О. Кирилов, І. Г. Павлова, О. Я. Чебикін, О. А. Чудіна, A. S. Reber).

Наприклад, І. Г. Павлова, спираючись на роботи О. Я. Чебикіна, вважає емоційну зрілість інтегративним явищем «суто емоційного порядку» і визначає її як інтегративну якість особистості, що характеризує ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в певних соціокультурних умовах. Головні компоненти емоційної зрілості – властивості: емоційна експресивність, емоційна саморегуляція та емпатія [3–5; 12; 13].

Інше, більш розгорнуте визначення, дає О. А. Чудіна: «Емоційно зріла особистість – це особистість дорослої людини, відкрита емоційному досвіду, яка усвідомлює власні почуття і приймає за них відповідальність, яка володіє розвинутою емоційною сферою й емоційною стійкістю, здатна адекватно ситуації виявляти і виражати емоції і почуття, здатна гнучко і творчо жити з власними емоційними переживаннями» [14, с. 115].

Узагальнені результати теоретичного аналізу досліджень, які прямо або опосередковано торкаються проблеми емоційної зрілості особистості, дозволяють виділити її характерні ознаки: рівень розвитку емоційної сфери адекватний віку (Г. М. Бреслав, О. В. Запорожець, А. Є. Ольшаннікова, Є. Д. Хомський та ін.); усвідомленість (розуміння) власних і чужих емоційних станів, почуттів, переживань та адекватність їх вираження (А. Н. Лук, О. А. Чудіна, О. Л. Яковлева, D. Goleman, K. E. FitzMaurice, A. H. Maslow, W. C. Menninger та ін.); відповідальність за свої емоційні стани, почуття, переживання (О. А. Сергєєва, О. А. Чудіна, J. Murray та ін.); довільність, вміння контролювати, керувати своїми емоціями і переживаннями (І. Г. Колимба, І. В. Сергєєва, А. Ш. Тхостов, C. Lambert, C. R. Rogers, A. S. Reber та ін.); емоційне реагування, адекватне віковим, соціокультурним нормам (І. Г. Павлова, П. Фресс, О. Я. Чебикін, A. S. Reber), потребам, цінностям та інтересам суб'єкта (Н. Г. Гаранян, А. Н. Лук, А. Б. Холмогорова, О. Л. Яковлева, K. E. FitzMaurice, A. H. Maslow, W. C. Menninger та ін.); позитивне ставлення до світу, до «Іншого», до себе, свого життя, свого майбутнього (О. С. Алборова, Н. Бордовська, І. О. Кирилов, А. Реан, В. А. Чернобровкіна, О. А. Чудіна, E. L. Verne), емоційна стійкість як стійке переважання позитивних емоцій (А. Є. Ольшаннікова, О. А. Чернікова); зрілі способи переробки емоцій (сублімація, творчість, гумор) (О. А. Чудіна, G. Allport, S. Freud); здатність отримувати та надавати емоційну підтримку, самопідтримку, «опора на себе» (A. Bandura, P. J. LaFreniere, F. S. Perls та ін.); здатність до близькості, любові (О. С. Алборова, І. О. Кирилов, E. Erikson, P. J. LaFreniere, A. Kempinski та ін.);

креативність, творчий підхід до життя, спонтанність (О. С. Алборова, І. О. Кирилов, G. Allport, E. L. Berne, E. Erikson, V. E. Frankl, S. Freud, E. Fromm, E. Landau, A. H. Maslow та ін.); розвинута емпатія (І. Г. Павлова, О. Я. Чебикін, О. А. Чудіна та ін.); здатність до самотності (D. W. Winnicott).

Для емпіричного вивчення кожної окремої ознаки у розпорядженні сучасної психодіагностики є низка валідних і надійних методик. Однак сукупність усіх перерахованих ознак або їх більшість на сьогоднішній день не відображена в якійсь певній концепції чи теорії і, відповідно, не має варіантів психодіагностичних методик.

Виділення не вирішених частин загальної проблеми. Теоретичне дослідження психологічної літератури, присвяченої питанням емоційної зрілості, показує, що відсутність цілісного наукового уявлення про сутність даного феномена актуалізує проблему практичного характеру – розробку валідних і надійних методів діагностики емоційної зрілості особистості.

Мета статті: розглянути існуючі варіанти методів психологічної діагностики емоційної зрілості особистості.

Виклад основного матеріалу. Виявлений нами психодіагностичний інструментарій, пов'язаний з вимірюванням емоційної зрілості особистості, можна розподілити на три групи.

Перша група. До першої групи ми віднесли методики, спрямовані на вивчення (вимірювання) безпосередньо емоційної зрілості (про що заявлено в їх назві) та є теоретично або емпірично обґрунтованими.

Тест «Шкала емоційної зрілості», розроблений Уїллокбі в першій половині XX ст. Ця методика спрямована на вимір якості повсякденної поведінки дорослої людини з точки зору рівня її соціалізованості (соціалізованої системи цінностей) до і після проведення психотерапії. Під зрілою поведінкою розуміється зменшення використання захисних реакцій, збільшення ступеню прийняття дійсності в собі й у своєму соціальному оточенні, зменшення інфантильної поведінки. Тест складається із 60 тверджень, заснованих на судженнях психологів і психіатрів про зрілі види поведінки людини. Бали присвоюються від 1 (найбільш незрілий) до 9 (найбільш зрілий). Наприклад, у відповіді на твердження «S (суб'єкт) зазвичай звертається по допомогу у вирішенні своїх проблем» оцінюється в 1 бал; твердження «S (суб'єкт) вітає законні можливості для прояву статевих потреб; він не соромиться, не боїться цього і не особливо зайнятий цим» – в 9 балів. Загалом, дослідження показали, що результати клієнтів за «Шкалою емоційної зрілості» Уїллокбі збігалися з оцінками психотерапевтів про результати успішності клієнт-центрованої психотерапії [9, с. 199]. На жаль, цієї методики в доступних нам наукових джерелах не виявлено.

Індійські вчені-психологи *Я. Сінгх* і *М. Бхаргава* розробили *опитувальник «Шкала емоційної зрілості»* (Emotional Maturity Scale (EMS), Y. Singh & M. Bhargava, 1990), призначений для дорослих і підлітків. Опитувальник складається із 48 питань, які співвіднесені з п'ятьма показниками: емоційна нестійкість, емоційна регресія, соціальна дезадаптація, дезінтеграція особистості, відсутність незалежності. Вказані дані про ретестову надійність (0,75) та валідність. Ця методика не перекладена, відповідно, не адаптована, не стандартизована для україномовної чи російськомовної вибірки [16].

Методика «Діагностика емоційної зрілості» (для підліткового, юнацького віку) *академіка О. Я. Чебикіна*. Опитувальник складається із 42 питань, співвіднесених із трьома основними шкалами – «Емоційна експресивність», «Емоційна саморегуляція», «Емпатія» і шкалою щирості. Основні шкали підрозділяються на дві підшкали за рівнем прояву компонента емоційної зрілості: особистісні та міжособистісні. Тобто, особистісний рівень прояву емоційної зрілості розглядається як результат внутрішньої діяльності особистості, спрямованої на оволодін-

ня самим собою, перетворення внутрішнього світу (інтроспрямований). Міжособистісний рівень розглядається як результат зовнішньої діяльності, яка спрямована на перетворення зовнішнього світу і виявляється у спілкуванні (екстраспрямований). Обидва рівні прояву емоційної зрілості автор характеризує як взаємодоповнюючі, а не як протилежні. Таким чином, методика розглядає такі показники. «Інтроекспресивність» – мимовільні прояви емоцій у міміці, рухах, інтонації, які крім іншого виконують функцію розрядки, полегшення, викликаного емоційним переживанням. «Екстраекспресивність» – вміння правильно, точно і з адекватною інтенсивністю передавати у спілкуванні свій емоційний стан. «Інтросаморегуляція» – здатність до регуляції власних реакцій, станів і процесів у відповідності з ситуацією і доцільністю. «Екстрасаморегуляція» – здатність впливати на поведінку інших людей. «Інтроемпатія» – вміння розбиратися в емоційних станах оточуючих, здатність співчувати і співпереживати їм, розуміти причини їх поведінки. «Екстраемпатія» – здатність адекватно використовувати вищезазначені вміння як засіб регуляції відносин у спілкуванні [12; 13]. Максимальна оцінка кожної підшкали – 6 балів, шкали – 12 балів. Сума трьох шкал визначає інтегративний показник емоційної зрілості. За даними автора, методика має високу валідність і надійність [5, с. 44].

Інших методик, спрямованих на вивчення емоційної зрілості, в доступних джерелах нами не виявлено. Таким чином, на цей час у розпорядженні вітчизняних психологів знаходиться єдина теоретично обґрунтована, валідна, надійна методика «Діагностика емоційної зрілості» (О. Я. Чебикіна), використання якої доцільно для вибірки підліткового і юнацького віку, до того ж, якщо в дослідженні поділяються теоретичні погляди О. Я. Чебикіна на структуру емоційної зрілості.

Друга група. Друга група поєднує методики, спрямовані на вивчення певних параметрів властивостей особистості, до складу яких емоційна зрілість виноситься до окремої шкали. Тобто передбачається, що в цих методиках розуміння авторами емоційної зрілості спирається на певну теоретичну базу і являє собою якийсь цілісний, відносно самостійний компонент більш широко досліджуваного явища або властивостей особистості.

Методика діагностики структури его-ідентичності «СЕІ-тест» О. Л. Солдатової. Методика була розроблена для перевірки гіпотези про існування сензитивних періодів для становлення різних сторін его-ідентичності. Ця методика спрямована на визначення змісту і статусу его-ідентичності дорослих людей, використовується в процесі психологічного консультування та супроводу у періоди нормативних криз розвитку особистості. За даними автора, психометрична перевірка тесту показала внутрішню узгодженість шкал на рівні $p < 0,001$; тест-ретестова надійність за критерієм стійкості даних у часі – $p < 0,01$. Вирішення задачі конструктивної валідності тесту було проведено шляхом зіставлення з методикою САТ [11, с. 112]. Опитувальник складається із 53 пунктів, розподілених за сімома шкалами. Діагностичні категорії – шкали тесту структури его-ідентичності (СЕІ-Тест): 1. «Відповідальність за вибір» або «творча сила розвитку» (ТС¹); 2. «Самодостатність» або «Сила его» (СЭ); 3. «Усвідомленість життєвого шляху» (ОЖ); 4. «Емоційна зрілість» (ЭЗ); 5. «Прийняття теперішнього» (ПН); 6. «Усвідомленість власних цінностей» (ОЦ); 7. «Відповідність собі» (СС). Шкала «Емоційна зрілість» (ЭЗ) вміщує 8 пунктів, що утворюють фактор, який вимірює прийняття своїх почуттів, навіть найбільш сильних, і довіру своїм емоційним проявам. Цією шкалою діагностуються особливості ставлення до власних переживань та емоційних проявів. Наприклад, повне заперечення можливості й здатності до переживання сильних емоцій, у тому числі негативних; прагнення долати, придушувати власні сильні переживання та їх прояви, схильність не визнавати емоції; визнання і прийняття навіть найсильніших емоційних переживань.

¹Скорочені назви шкал надані мовою оригінала (російською).

Стандартизований багатofакторний метод дослідження особистості – СМІЛ (Л. Н. Собчik). Методика розроблена на основі психометричного підходу американських авторів всесвітньо відомого тесту ММРІ. Опитувальник складається з 556 тверджень, які утворюють 10 основних діагностичних шкал. Крім основних шкал тест поєднує низку додаткових шкал (близько 200). Додаткова шкала № 6 «Зрілість» [10, с. 193]. Шкала містить 140 тверджень. Чим вищим є показник, тим більш зрілою в емоційному плані є особистість. Опису змісту шкали не надано. Показники за цією шкалою взаємопов'язані з деякими основними шкалами методики, які можуть бути інформативними для вивчення емоційної зрілості.

Методика «Оцінка особистісних якостей керівника» [2, с. 8], запропонована укладачами методичного посібника Є. І. Куш, Д. П. Понкратовим, Д. М. Рославцевим. Тест складається із 40 тверджень різної спрямованості, які співвіднесені з п'ятьма шкалами: «рівень соціальної моральності», «рівень духовної зрілості», «рівень емоційної зрілості», «рівень соціального інтелекту», «рівень групового лідерства». Передбачає відповіді: «повністю згоден» – 2 бали, «частково згоден» – 1 бал, «не згоден» – 0 балів. Рівень емоційної зрілості підраховується як сума балів за відповіді на твердження з 31 по 40 і має шість проявів: «найвищий» (0 – 1 балів), «дуже високий» (2 – 4 балів), «високий» (5 – 8), «середній» (9 – 12), «нижче середнього» (13 – 16), «низький» (17 – 20). Для прикладу наведемо деякі твердження: «Я не люблю відповідати за кого-небудь», «З людьми, до яких не маю симпатії, не обов'язково поводитися чемно», «Дармоїдів слід ізолювати від суспільства», «Мені часом важко викласти свою думку». Базуючись на змісті тверджень важко судити про теоретичне або емпіричне обґрунтування цієї методики, на жаль, в джерелі воно не зазначено. Відсутні також психометричні дані.

Із перелічених методик, на наш погляд, прийнятне використання перших двох через наявність відомостей про їх надійність, валідність. Однак приймати їх за основні не видається можливим, оскільки вони не дають диференційованих показників за структурними компонентами емоційної зрілості.

Третя група. У третю групу віднесено методики, в яких емоційна зрілість приймається як одна з характерних ознак при описі інших психічних явищ, в інтерпретації певних факторів (шкал).

Психодіагностичний тест (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського [7, с. 75 – 91]. Ця методика являє собою багатовимірний інструментарій, заснований на принципі стандартизованого самозвіту випробуваного (підлітковий, юнацький вік), призначений для вивчення структури особистості в межах визначених факторів. Опитувальник складається з 174 тверджень, поєднаних у 14 шкал. Шкали нижнього рівня (10) описують: невротизм, психотизм, депресію, совісність, естетичну вразливість, жіночність, розгальмування, загальну активність, боязкість (сором'язливість), товариськість. Шкали верхнього рівня (4) характеризують: психічну неврівноваженість (групується на базі 1, 2 і 3 шкал нижнього рівня), асоціальність (4 і 5 шкали), інтроверсію (6, 7 і 8 шкали) і сенситивність (9 і 10 шкали). Емоційна зрілість згадується у двох шкалах: «Невротизм» (шкала нижнього рівня) і «Сензитивність» (шкала верхнього рівня). Шкала «Невротизм» фіксує рівень тривожності, збудливості, вразливості, емоційної зрілості; невпевненість у собі, нерішучість, нездатність долати життєві труднощі, психічну невитривалість тощо. Шкала «Сензитивність» призначена для вимірювання тонкощів емоційних переживань; фіксує чутливість, вразливість, артистичність, художнє сприйняття навколишнього, чемність, ввічливість, делікатність, емоційну зрілість.

Тест-опитувальник А. В. Зверькова та Є. В. Ейдмана [6, с. 85] спрямований на визначення рівня розвитку вольової саморегуляції. Опитувальник складається із 30 пунктів та має три шкали: «наполегливість», «самовладання» і узагальнюючу шкалу «рівень загальної саморегуляції». За твердженням авторів, високий бал за шкалою «рівень загальної саморегуляції» характерний для осіб емоційно зрі-

лих, активних, незалежних, самостійних. Низький бал спостерігається у людей чутливих, емоційно нестійких, ранимих, невпевнених у собі. Субшкала «самовладання» відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій і станів.

Методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла призначена для вивчення структури особистості дорослих людей (16 PF), дітей (CPQ) і підлітків (HSPQ). Емоційна зрілість згадується як характерна ознака в описі фактора «С» – «Слабкість Я» – «Сила Я». (Інфантильність, егоцентричність – емоційна зрілість, стійкість до фрустрації). Фактор характеризує ступінь емоційної стійкості, здатність керувати емоціями і настроєм, уміння знайти їм адекватне пояснення і реалістичний вираз. За Р. Кеттеллом, особистість із негативним полюсом фактора «С» – дратівлива, не задоволена життям, власним здоров'ям, крім того, ця особистість безвольна [1; 15]. На підставі показників, отриманих за фактором «С», можна говорити про зрілість емоцій в протилежність нерегульованої емоційності [1; 15]. Основні ознаки фактора (витяги): «Слабкість Я»: слабкість, емоційна нестійкість; перебуває під впливом почуттів; легко засмучується, мінливий; має невротичні симптоми; іпохондрія, стомлюваність; «Сила Я»: сила, емоційна стійкість; витриманість; спокійний, флегматичний, тверезо дивиться на речі, працездатний, реалістично налаштований; емоційно зрілий; має постійні інтереси; спокійний; реально оцінює обстановку, керує ситуацією, уникає труднощів [8, с. 232].

Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник (MMPI) та *Стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості (СМИЛ)*. В описі характеристик основних (клінічних) шкал немає згадок про емоційну зрілість, але у двох є згадки про емоційну незрілість. Імовірно, інтерпретація показників за цими шкалами може бути непрямою ознакою «наявності» або «відсутності» емоційної зрілості особистості. Наведемо уривки з інтерпретацій цих шкал. Шкала (№ 3) емоційної лабільності, істерії (Ну). Підвищення показників за шкалою виявляє емоційну лабільність, витіснення складних психологічних проблем, соціальну та емоційну незрілість особистості аж до істеричних проявів (при підвищенні показників вище 80 Т). Низькі показники 3-ї шкали (нижче 50 Т) свідчать про більш високий рівень емоційної стійкості, про знижену чутливість до впливів оточуючого середовища з відносно низьким рівнем відгуку на проблеми соціального мікроклімату. Шкала (№ 9) гіпоманії, оптимістичності (Ма). Гіпертимний тип поведінки – це незалежно від обставин піднесений настрій, надмірна активність, бурхлива діяльність, енергія без чіткої спрямованості, яка «переливається через край»; брак витримки і наполегливості; егоцентризм, емоційна незрілість, ненадійність моральних установок і прихильностей.

У додаткових шкалах СМІЛ наведена шкала № 59 «Емоційна незрілість», однак опис змісту відсутній. Вона містить 48 тверджень, має чоловічі та жіночі середньонормативні дані [10].

Ці та інші, не наведені в цьому переліку методики, можуть бути використані для емпіричного вивчення емоційної зрілості в якості додаткових для більш докладного дослідження прояву окремих структурних компонентів емоційної зрілості особистості в залежності від теоретичних підходів і уявлень дослідників.

Висновки. Емпіричне вивчення емоційної зрілості особистості, звичайно, не обмежується наведеним переліком розглянутих методик. Залежно від теоретичних підходів, уявлень автора про структуру та зміст феномена емоційної зрілості особистості, діагностичне дослідження може включати в себе методики, спрямовані на вивчення: особливостей емоційної сфери (емоційність, експресивність, емпатія, емоційна стійкість, емоційна врівноваженість, емоційне благополуччя тощо), особливостей самосвідомості (самоприйняття, самооцінка), емоційних установок особистості, особливостей когнітивної та вольової сфери (емоційний інтелект, саморегуляція, самоврядування, самоконтроль), механізмів психологіч-

ного захисту, копінг-стратегій і т.ін. Однак узагальнені результати теоретичного аналізу досліджень, які зачіпають проблему емоційної зрілості особистості, показують розмаїття її характерних ознак, що значно ускладнює їх психодіагностичне вивчення в рамках одного дослідження без розробки нових валідних методик. Особливо актуальною є розробка діагностичного інструментарію для вибірки дорослих респондентів.

Огляд доступних нам на сьогоднішній день наукових психологічних джерел підтверджує актуальність теоретичної і практичної розробки проблеми емоційної зрілості особистості і окреслює перспективи подальшого вивчення цього феномена.

Бібліографічні посилання

1. **Капустина А. Н.** Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А. Н. Капустина. – СПб. : Речь, 2001. – 112 с.
2. Методичні вказівки до виконання контрольної та самостійної роботи з дисципліни «Психологія керівництва» (для студентів 6 курсу заочної форми навчання за спеціальностями 7.07010101, 8.07010101 «Транспортні системи (за видами транспорту)») / уклад. : Є. І. Куш, Д. П. Понкратов, Д. М. Рославцев. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 42 с.
3. **Павлова І. Г.** Психологические корреляты эмоциональной зрелости / І. Г. Павлова, А. Я. Чебыкин // Наука і освіта. – О., 2000. – № 1–2. – С. 156–158.
4. **Павлова І. Г.** Емоційна зрілість та її основні компоненти / І. Г. Павлова // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. – 2003. – №5–6. – С. 107–116.
5. **Павлова І. Г.** Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Павлова Ірина Георгіївна – О., 2005. – 212 с.
6. **Пашукова Т. І.** Психологические исследования. Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов / Т. І. Пашукова, А. І. Допира, Г. В. Дьяконов. – М. : Ин-т практ. психол.; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 127 с.
7. Практикум по психодиагностике личности / ред. Н. К. Ракович. – Мн, 2002. – 248 с.
8. **Райгородский Д. Я.** Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
9. **Роджерс К.** О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта / К. Р. Роджерс ; пер. М. М. Исениной. – К. : PSYLIB, 2004. – 314 с.
10. **Собчик Л. Н.** Стандартизированный многофакторный метод исследования личности / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2003. – 219 с.
11. **Солдатова Е. Л.** Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости : моногр. / Е. Л. Солдатова. – Челябинск : Изд-во ЮурГУ, 2007. – 267 с.
12. **Чебикін О. Я.** Про основні компоненти та механізми прояву емоційної зрілості / О. Я. Чебикін // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. – 2008. – №12. – С. 72–80.
13. **Чебикін О. Я.** Становлення емоційної зрілості особистості : моногр. / О. Я. Чебикін. – О. : СВД Черкасов, 2009. – 230 с.
14. **Чудина Е. А.** Эмоциональная зрелость личности: определение понятия и выделение критериев / Е. А. Чудина // Личность и проблемы развития : сборник работ молодых учёных / отв. ред. Е. А. Чудина. – М. : Ин-т психол. РАН, 2003. – С. 112–116.
15. **Cattell R.B.** Handbook of the sixteen personality factor questionnaire (16PF) / R. B. Cattell, H. W. Eber, M. M. Tatsuoka. – Compaign Illinois, 1970. – 335 p.
16. **Singh Y.** Manual for Emotional Maturity Scale / Y. Singh, M. Bhargava. – Agra : National Psychological corporation, 1990. – 153 p.

Надійшла до редколегії 22.03.2013.